

TEOSOFİ KAVRAMI VE TEOSOFİ DÜŞÜNCESİNİN TARİHİ GELİŞİMİ (*)

Ali GÜL (**)

Öz

Bu makalede Batı ezoterik geleneği içerisinde kendisine önemli bir yer bulan “teosofi” kavramı ve bu kavram adı altında oluşan öğretinin tarihi süreci ele alınacaktır. Günümüzde daha çok Helena Petrovna Blavatsky liderliğinde ortaya çıkan bir modern okültist hareket olan Teosofi Cemiyeti ile özdeşleşen teosofi kavramının, gelenekte daha farklı bir konuma sahip olduğu belirtilmelidir. Etimolojik olarak “ilahi bilgi/bilgelik” anlamına gelen teosofi kavramı, Tanrı’nın tecrübe, aşkın, gizli, doğrudan bilgisine işaret eder. Bu anlamda teosofi düşüncesi kökleri antik döneme kadar uzanan dini, mistik ve felsefi karakteri olan bir anlayışı ifade eder. Teosofinin Batı geleneğinde Hermetizm, gnostisizm, kabala, yeni-Platonculuk ve Hıristiyan mistisizmi ile ilişkisi vurgulanır. Bu çalışmada teosofi kavramı Teosofi Cemiyeti’nden soyutlanarak gelenekteki anlamıyla ve İslam düşüncesindeki iz düşümleriyle değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Teosofi, Teosofi Cemiyeti, Batı Ezoterik Geleneği, Mistisizm, Okültizm.

Concept of Theosophy and Historical Process of Theosophical Thought

Abstract

In this article will be approached that the concept of “theosophy” which finds itself a significant place in Western esoteric tradition and will be discussed that the teaching which has occurred under the concept of theosophy and its historical process. Nowadays the concept of theosophy identify with the Theosophical Society which is an occultist movement led by Helena Petrovna Blavatsky. But it should be noted that the concept of

*) Bu makale Ali Gül tarafından, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi alanında 2015 yılında tamamlanan “Senkretik Bir Oluşum Olarak Teosofi Cemiyeti ve XX. Yüzyıl Kültürel Yapıları Üzerindeki Etkisi” isimli doktora tezi temel alınarak hazırlanmıştır.

**) Dr., Öğretmen, Milli Eğitim Bakanlığı, Felsefe ve Din Bilimleri
(e-posta: aligul10@hotmail.com).

theosophy had an different location in tradition. Etymologically, theosophy means “divine knowledge/wisdom”; with this meaning it indicates the experiential, transcendent, secret and direct knowledge of god. In this sense the notion of theosophy dating back to ancient times which expresses a sense of religious, mystical and philosophical character. And in Western tradition the relation which theosophy has with Hermetism, gnosticism, kabbalah, neo-Platonism and Christian mysticism is emphasized. In this study the concept of theosophy by isolated from Theosophical Society will be evaluated with its traditional meaning and with its projections in Islamic thought.

Keywords: *Theosophy, Theosophical Society, Western Esoteric Tradition, Mysticism, Occultism.*

Giriş

Teosofi kavramı kökleri antik döneme kadar uzanan dini, mistik ve felsefi karakteri olan bir anlayışı ifade eder. Kavram, tarihi süreçte farklı gelenekler içinde az veya çok birbirine yakın bir anlamı ifade edecek biçimde kullanılmıştır. Bu geleneklerle bağlantılı olarak *Batı teosofisinden, Hint teosofisinden, İslam teosofisinden* bahsetmek mümkünken, kavramın *Teosofi Cemiyeti* ile kazandığı farklı bir boyuttan söz etmek de mümkündür.

Bugün *teosofi* denilince akla ilk olarak *Helena Petrovna Blavatsky* (1831-1891) önderliğinde 1875 yılında ABD’de kurulan bir modern *okültist* ve *ezoterik* hareket olan *Teosofi Cemiyeti* gelmektedir.¹ Kuruluşunda dönemin ruhçu anlayışının önemli ölçüde etkisi görülen *Teosofi Cemiyeti* ilerleyen yıllarda ruhçu anlayıştan sıyrılarak bir ezoterik geleneğin temsilciliğine soyundu. Doğu ve Batı ezoterik ve okült geleneklerini kendi şahsında bütünleştirdiğini iddia eden cemiyet senkretik ve eklektik bir anlayışla birçok geleneğin öğretileri bünyesine kattı. Esasında doktrinel lideri Blavatsky’nin şahsi düşünceleri temelinde yükselen cemiyet *teosofi* kavramının tarihsel arka planına yaslanmasını iyi bildi. *Teosofi Cemiyeti* XX. yüzyıl kültürünün birçok unsurunu etkilemeyi başarmıştır. Cemiyet; dini düşüncede yeni açılımlar sunduğu gibi *New Age Hareketi*’ne uzanan süreçte birçok ezoterik ve okültist oluşumu derinden etkilemiş, Doğu düşüncesinin Batı’ya transferinde önemli bir rol oynamış, Hindistan ve Sri Lanka topraklarında Hindu ve Budist yeniden canlanma hareketlerine destek olmuştur. Bununla birlikte cemiyet; siyaset, bilim, edebiyat, sanat alanlarında doğrudan ya da dolaylı olarak önemli etkiler göstermiştir.

Tüm bunlarla beraber *teosofi* kavramı adı altında kurulan bu yapının Batı geleneği içerisinde *Hermetizm, gnostisizm, kabala, yeni-Platonculuk* ve *Hıristiyan mistisizmi* ile ilişkili görülen geleneksel *teosofi* anlayışından farkı kesin olarak belirtilmelidir. Bu anlamda *Teosofi Cemiyeti, modern teosofi* anlayışı olarak dile getirilmektedir. Her ne

1) *Teosofi Cemiyeti* hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Gül, *Helena Petrovna Blavatsky ve Modern Teosofi: Tarih & Öğreti*, İstanbul, İz Yayıncılık, 2016; ayrıca bkz. Ali Rafet Özkan, “Teosofi ve Yeni Çağ Hareketi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, [Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (1 : 1996 : Ankara)], Ankara, Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1998, ss. 193-222.

kadar *modern teosofistler* kendi anlayışlarını geleneksel, kadim ve evrensel bir *teosofi* düşüncesinin yansıması olarak ifade etseler de *Teosofi Cemiyeti* çatısı altındaki bu yapı Blavatsky'nin senkretik ve eklektik düşünceleri temelinde oluşmuş bir yapıdır. Bu makalede biz *Teosofi Cemiyeti*'ni kenarda tutmak kaydıyla geleneksel *teosofi* anlayışını ele almaya çalışacağız.

Teosofi Kavramı

Teosofi kavramını çözümlerken kavramın teolojik, felsefi, ezoterik alanlarla ilişkisi her zaman göz önünde bulundurulmuştur. Etimolojik olarak *teosofi* kavramı Grekçe *theos* (tanrı), ve *sophia* (bilgi/hikmet) kelimelerinden mürekkep *ilahi/tanrısal bilgi, ilahi bilgelik* veya *ilahi hikmet* anlamına gelen bir kavramdır.² *Teosofi* kavramının sözü edilen bu anlamı ile tam olarak ne zaman kullanılmaya başladığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Zira aşağıda göreceğimiz üzere asırlar boyunca *teosofi* kavramının teoloji kavramı ile yakın hatta eş anlamlı kullanımı söz konusudur.

Dinî, ezoterik ve felsefî literatürde *teosofi* kavramı özel bir bilgiye işaret eder. Bu bilgi Tanrı'nın tecrübî, aşkın, gizli, doğrudan bilgisidir. *Teosofi*, Tanrı'ya dair bir bilgi olmakla beraber bu bilginin Tanrı'nın özünü doğrudan kavramakla elde edilmesine işaret eder.³ Bu anlamda *teosofi* vahye dayanan teolojik bilgiden ve akla dayanan felsefî bilgiden metot olarak ayırır.⁴ *Teosofik* bilgi insan düşüncesinden kaynaklanan rasyonel veya spekülatif bir bilgi değildir. Bu bilgi ilahi kaynaklı olduğu gibi ilahi olanın hususiyeti ve niteliği ile ilişkilidir. J. Santucci'ye göre bu anlamda ilahi hikmeti kavrayan her kim olursa olsun –ister peygamber, ister şaman, ister ozan- bu kimse *teosofisttir* ve “ilahi hikmet” anlamında *teosofi* her gelenekte bulunur.⁵

J. Evola, *teosofi* anlayışının dinin iman, ibadet, mitoloji ve teoloji boyutunu aşmayı ve ilahi alanda fiilî bir deneyim ve bilgi imkânını vaad ettiğini ifade eder. Ona göre Doğu ve Batı'da bütün “antik spirittüalite akımlarında” *teosofi* önemli bir yere sa-

2) Antoine Faivre, “Theosophy”, *The Encyclopedia of Religion (ER)*, Ed. Mircea Eliade, New York, The Macmillan Co., 1987, C. XIV, s. 465; ayrıca bkz. Annie Besant, *Theosophy*, (yayın yeri yok), 1900, s. 9, erişim tarihi 13.03.2015,

http://www.theosophical.ca/books/Theosophy_AnnieBesant.pdf; Annie Besant, “Theosophical Society”, *The Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Ed. Hastings James, John A. Selbic, Louis H. Gray, Edinburgh : T. T. Clark ; New York : Charles Scribner's Sons, 1980, C.12, s. 300.

3) Besant, *Theosophy*, s. 9.

4) “Theosophy”, *Catholic Encyclopedia (CE)*, erişim tarihi 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>.

5) Santucci; Mısır, Yahudi, Hıristiyan, Hint geleneklerinde *teosofik* anlayışların izleri olduğunu, bu izlerin İncil yazarı Yuhanna, (Kral) Davut, Dionysius, Platon, Penelope, Porphyry ve Iamblichus'ta da bulunduğunu ifade eder. Bkz. James Santucci, “‘Theosophia’: Origins of a Name”, *The American Theosophist*, Fall special Issue/ (1987), s. 335-336, erişim tarihi 30.12.2012,

<http://www.wheatonolcottbranch.org/perennial-theosophy.html>.

hiptir. Hatta belirtilen anlamda bir *teosofi* içermedikçe bir geleneğin tamamlandığı söylenemez.⁶

Modern Teosofi hareketinin önemli isimlerinden A. Besant, *teosofiden* dinlerin *batınî/ezoterik* yapısını ifade eden bir anlayış olarak söz eder. Dini öğretilerin *ezoterik (bâtını)* ve *egzoterik (zahirî)* olmak üzere iki boyutu olduğunu dile getiren Besant, III. yüzyıldan beri Batı geleneğinde dinin batınî/ezoterik yönünün *teosofi* olarak bilindiğini ifade eder. Ona göre “Tanrı hikmeti” anlamına gelen *teosofi* Hint geleneğinde Sanskritçe eş anlamlısı olan *Brahma-vidya* terimi ile karşılanır.⁷

J. Algeo, *teosofiden* zâti bir Tanrı’nın vaz’ ettiği bir düşünce olmaktan ziyade, insanın ruhunda potansiyel olarak bulunan evrensel “ilahî bilgelik” olarak söz eder. Ona göre işte bu bilgeliktir ki insana kim olduğunu keşfetme arzusu verir ve insana varlığa dair büyük sorular sordurur.⁸

Teosofi ile felsefe kavramları arasındaki ilişkiye değinen W. W. Quinn, *teosofi* kavramını oluşturan parçalardan *theos* (tanrı) sözcüğüne dayanarak *teosofi* kavramının bir “kutsal hava” taşıdığını ve felsefeden ayrı bir yere konumlandığını belirtir.⁹ Bu anlamda *teosofi* düşüncesinin ezeli bir Gelenek (Tradition)’e daha çok benzerlik gösterdiğini belirten Quinn, Frithjof Schuon’un bu bağlamda *teosofi* kavramını “fıtrî/içkin din” (innate religion) olarak tanımladığını ifade eder.¹⁰ Bununla birlikte J. J. Poortman’a göre *modern Teosofi hareketi* hariçte kalmak şartıyla geleneksel *teosofi* anlayışı ve felsefe arasında bir irtibat söz konusudur. Nitekim Poortman bu noktada Plotinus’un bir yandan “Bir” üzerinde felsefe yaparken diğer yandan dini *vecd* halini tecrübe ettiğini, aynı şekilde teosof Jacob Boehme’nin “Tanrı ve çokluğun yaratılışı arasındaki ilişkinin paradoksları üzerinde kafa yordüğünü” ifade eder.¹¹

Batı geleneği içerisinde *teosofi* anlayışı *ezoterizm* olarak bilinen çok geniş bir dini anlayışın içinde değerlendirilmektedir. Ezoterizm ve *teosofi* ilişkisini irdeleyen A. Faivre’a göre en katı anlamıyla ezoterizm, kişisel aydınlanmaya dayanan ve ilahi âlemlerle bütünleşmeyi sağlayarak kurtuluşa vesile olan bir bilgiye ulaşma çabası olarak ifade edilmektedir. *Teosofi* özel anlamda ve öncelikle ilahi âlemin gizli bilgisi ile ilgilidir. Daha geniş anlamda ise Tanrı’yla ilişkisi bakımından evrenle ve insanla ilgilidir. Dolayısıyla ezoterizmden *teosofik* boyutla zenginleştirilmiş bir yapı olarak söz edilebilir.¹² Bu bağlamda Batı ezote-

6) Julius Evola, *Çağdaş Ruhçuluğun Maske ve Yüzleri*, İstanbul, İnsan Yayınları, 1996, s. 71-72.

7) Besant, “Theosophical Society”, s. 300.

8) John Algeo, *Theosophy: An Introductory Study Course*, 4. bs., Wheaton, IL: The Theosophical Society in America, 2007, s. 8.

9) William W. Quinn, *The Only Tradition*, New York: State University of New York Press, 1997, s. 97.

10) Quinn, s. 97.

11) J. J. Poortman’dan aktaran Quinn, s. 97.

12) Faivre, “Theosophy”, s. 465.

rik tarihi söz konusu olduğunda Faivre'a göre, *teosofi* (Hıristiyan teosofisi) diğer birçok ezoterik akım arasında önemli bir yere sahiptir.¹³

R. A. Gilbert de Batı ezoterizmi bağlamında *teosofiyi* ezoterik doktrini oluşturan öğeler arasında sayar. *Gnostisizm, Hermetizm, kabala, Paraselsusçuluk, Gülhaçlılık* gibi *teosofi* de Batı ezoterik geleneği içinde bir anlayıştır. Ona göre *teosofi* (ilahi bilgi), *gnosis* biçiminde bir bilgi olarak görülebilir de yalnızca kurtuluş ile ilgili olmanın ötesinde Tanrı'nın ve evrenin doğası ile ilgili bir bilgidir.¹⁴ *Teosofist* için fizikî âlem ilâhi âlemin benzeridir ve içinde ilâhi sembolleri taşır. Bu semboller kutsal metinler ve kişisel aydınlanma ile işlev gören ilâhi esinle (revelation) anlaşılabilir. Gilbert bu anlamda Jacob Boehme'yi (1575-1624) *teosofi* düşüncesinin zirvesi olarak görür. Boehme, Genesis'teki yaratılış öyküsü ile kendi mistik tecrübesini birleştirerek çağdaş doğa felsefesine, simyacı sembolizme ve Orta Çağ Alman mistik geleneklerine katkı sunmuştur.¹⁵ Gilbert'e göre bu anlamdaki *teosofi* ile *Teosofi Cemiyeti*'nin temsil ettiği *teosofi* anlayışı arasındaki ayrımın kesin olarak vurgulanması gerekir.¹⁶

Teosofi ile *gnostisizm* arasında paralellik kuran isimlerden birisi de Batı ezoterizmi üzerinde çalışmaları ile tanınan A. Versluis'tir. Versluis, Hıristiyanlık içinde *zamandan münezzehe vahy/işya/keşf* (timeless revelation) veya *gnosis* düşüncesini idame ettirenleri *teosof* olarak nitelendirir. Ona göre *teosofi* Hıristiyanlık içindeki otantik gnostik geleneği ifade eder. Bu gelenek Dionysius the Areopagite'ten İskenderiye'li Clement (150-215), Origen (184-254), İtirafçı Aziz Maximus (St. Maximus the Confessor/ 580-662), John Scotus Erigena (815-877), Meister Eckhart (1260-1328), Johannes Tauler (1300-1361), Jacob Boehme (1575-1624), Gottfried Arnold (1666-1714), Franz von Baader'e (1765-1841) ve günümüze uzanır. "Teosoflar katolik, ortodoks, protestan olabilir; ortak noktaları otantik spiritüel tecrübeleridir" diyen Versluis'e göre *teosof* ve *gnostik* kelimeleri birbiri ile yer değiştirebilir.¹⁷ Anlaşıldığı kadarıyla Versluis, Hıristiyan gnostik geleneği ile *teosofi* düşüncesi arasında bir özdeşlik kurmaktadır.

R. Guenon, *teosofi* kavramının batı geleneğindeki yeri ile bu kavramın *Teosofi Cemiyeti*'yle kazandığı anlam arasındaki ilişkiyi tartışmıştır. Guenon'a göre *Teosofi Cemiyeti* kurulmadan önce Batı geleneğinde *teosofi* kavramı benzer biçimlere sahip veya en azından aynı kaynaktan gelmeye eğilimli birçok düşüncenin ortak adı olarak kullanılmıştır. Bu doktrinlerin temel özelliği "dini veya mistik ilhamla ortaya çıkmış az veya çok

13) Antoine Faivre, *Giz ve Işık*, Çev. Birol Biçer, İstanbul: Dedalus Kitap, 2012, s. 17-18.

14) Robert A. Gilbert, "Western Esotericism", *New Religions A Guide: New Religious Movements, Sects and Alternative Spiritualities*, Ed. Christopher Partridge, New York, Oxford University Press, 2004, s. 304.

15) Gilbert, s. 304-305.

16) Gilbert, s. 305.

17) Arthur Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, New York, Lindisfarne Press, 1994, s. 12.

ezoterik fikirler” olmalarıdır. Bu anlayışlar toptan Batı geleneğine ait olduklarını iddia etmekte ve bir biçimde Hıristiyanlığı temel almaktadırlar. Guenon bu noktada; Jacob Boehme (1575-1624), Johann Gichtel (1638-1710), William Law (1686-1761), Jane Lead (1624-1704), Emanuel Swedenborg (1688-1772), Louis-Claude de Saint-Martin (1743-1803) ve Karl von Eckartshausen’i (1752-1803) geleneksel *teosofi* anlayışının temsilcileri olarak saymaktadır.¹⁸ Guenon’a göre *modern teosofistlerin* (*Teosofi Cemiyeti* mensupları) yukarıda ifade edilen okullarla hiçbir bağlantısı yoktur. Ona göre, *Teosofi Cemiyeti*’nin kurucusu Blavatsky sözü edilen *teosoflardan* özellikle de Boehme’den istifade etmiş görünmektedir. Ancak Blavatsky elde ettiği bu bilgileri birçok farklı kaynaktan aldığı bilgilerle karıştırarak kendi öğretisi içine sokmuştur.¹⁹

Teosofi kavramı sık sık *mistisizm* kavramı ile karıştırılmaktadır. Mistisizm, Tanrı’ya yönelik arzulu ve ihtiraslı bir arayışı, görünmeyene karşı bir tutkuyu dolayısıyla dini duygunun doğal bir belirişini ifade eder. *Teosofik* anlayış ise sezgi ve aydınlanma vasıtasıyla evrensel temel prensiplerle bir uyumu vurgular. İnsan ve doğa arasındaki doğru ilişkiden doğan evrenin gizli güçlerinin bilgisi, insanı beşeri limitlerinden kurtarır ve ona makrokozmozun saklı kuvvetlerine hâkim olacak olağanüstü bir güç verir.²⁰ Bu güç *teosofistin* sahip olduğu üstün nitelikli bilginin deneysel bir kanıtıdır. Ancak sahip olduğu iddia edilen bu bilginin yegâne teminatı *teosofik* bilgiye sahip olan kimsedir.²¹ Gilbert’e göre *teosofi* veya ezoterizmin başka öğeleri mistisizm ile karıştırılmamalıdır. Mistisizmin amacı Tanrı’nın deneyimine doğrudan kişisel olarak erişmektir. Mistikler diğer ezoterik sistemlerdeki gibi sembolik bir dili kullanabilirler ancak ne kurtarıcı yüce bir bilginin sahibi olduklarını iddia ederler ne de inançlarının ortodoksisine aykırı görüşleri kabul ederler.²²

İleride ele alınacağı üzere *modern teosofistler*, *teosofik* bilginin Tanrı’nın içkin yapısından dolayı kaçınılmaz olduğunu iddia etmektedir. Bu konuda A. Besant şunları ifade eder:

İnsan asıl olarak spirüel bir varlıktır. İnsanın benliği veya ruhu, evrensel ruhan veya evrensel benlikten ya da Tanrı’dan ışığın güneşten çıktığı gibi çıkmaktadır. Kendini bilmesi ve benliğinin derinliklerine inmesi sayesinde kişi Tanrı’yı bilebilir. İnsan benliğinin ve bilincinin derinliklerine girebilir, bedeninin, tutkularının, duygularının, zihninin ve aklının ötesine geçebilir. Bütün bunlar kendisindedir ancak kendisi değildir, insan bunların hepsinden geçebilir, kendisini bunlardan ayırabilir, saf varlığına, saf “ben”e ulaşabilir. Bunu gerçekleştiren herkes

18) Rene Guenon, *Theosophy: History of a Pseudo Religion*, trans. by Alvin Moore, Jr. Cecil Bethell, Hubert and Rohini Schiff, Hillsdale NY, Sophia Perennis, 2004, s. 1-2.

19) Guenon, s. 3.

20) “Theosophy”, (CE), erişim tarihi, 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>.

21) “Theosophy”, (CE), erişim tarihi, 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>.

22) Gilbert, s. 305.

teosofinin iki temel yapısı olan Tanrı'nın içkin ve aşkın yapısı ile varlığın birliğini kavrayabilir. Bu tam ve en derin anlamda teosofidir. Kendi benliğini Tanrı'da ve bütün varlığın içinde idrak edebilenler veya bunu amaçlayanlar teosofistlerdir.²³

Teosofi terimi dini-mistik geleneklere bağlı bir takım düşünürlerde bulunan özel bir bilgi türünü ifade etmekle beraber *Hermetizm* gibi Batı ezoterik gelenekleri ile *simya* ve *astroloji* gibi okült pratiklerin ifade ettikleri anlayışları da yansıtmaktadır. W. M. Ashcraft'a göre; *teosofun*, kutsalın veya Tanrı'nın tecrübî bilgisini elde eden, böylece insanların birçoğunun farkında olmadığı evrenin gizemlerini anlayabilen kimse olduğu düşünülür.²⁴

İslam Düşüncesinde Teosofi

İslam felsefe ve tasavvuf geleneğinde bilginin kaynağı noktasında keşif ve ilhama dayanan kimi mistik öğretilerin *irfan*, *marifet*, *hikmet* gibi kavramlar temelinde *teosofi* anlayışıyla benzerlik taşıdığı gözlemlenmektedir. Bu anlamda Sühreverdî'nin öncüsü olduğu *İşrakîlik*, *teosofik* bir anlayış olarak kabul edilir. Sühreverdî'nin felsefe anlayışını değerlendiren M. Kaya, onun en sonunda hakiki felsefenin “mistik ve teosofik düşünce tarzı” olduğu düşüncesine vardığını ifade eder.²⁵ İ. Kutluer'in ifadelerine göre ise Sühreverdî'nin İşrak felsefesinde mistik bilgiye ulaşma süreci, Batı düşüncesindeki *teosofiye* karşılık geldiği düşünülen *teellüh* terimiyle ifade edilir ve bu yüzden Sühreverdî'nin ideal entelektüel tipi *teosof bilge* (el-hakîmü'l-müteellih) adını alır. Sühreverdî bu felsefe anlayışının Grek, Fars ve Mısır'ın kadîm bilgeliğine dayandığını düşünür ve bu düşünceyle de bir tür *ezelî hikmet* anlayışını ortaya koyar.²⁶

Kaya, Sühreverdî'nin ortaya koyduğu İşrakîyye felsefesine benzer *teosofik* ve *hermetik* bir ilâhiyât anlayışının Gazâlî'de de mevcut olduğunu ifade eder. Tasavvufun doğuşunda ve gelişmesinde Platonculuk, yeni-Platonculuk, Hermetik gelenek ve kadîm İran hikmetinin etkili olduğu düşüncesini kabul eden Kaya, Gazâlî'nin ilk sûfilerden beri süregelen “adı konmamış bir İşrakîliğe” yeniden şekil vererek “nur ağırlıklı bir tasavvuf anlayışı” geliştirdiğini ve bu yolla Sühreverdî için ilham kaynağı olduğunu belirtir. Kaya'ya göre ilk sûfilerde ilham ve keşf gibi bir bilgi edinme kaynağı olan *işrak* Gazâlî'den sonra *şeyh-i işrak* ve *hakîm-i ilâhî* diye tanınan Sühreverdî'nin çalışmalarıyla kapsamlı bir tasavvuf felsefesi veya “teosofik bir tasavvuf” haline gelmiştir.²⁷ Kaya, Sühreverdî'nin ortaya koy-

23) Besant, “Theosophical Society”, s. 300.

24) W. Michael Ashcraft, Derek Daschke, *New Religions Movements: A Documentary Reader*, Ed. Derek Daschke, W. Michael Ashcraft, New York, New York University Press, 2005, s. 46.

25) Mahmut Kaya, “İşrakîyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C. XXIII, s. 436.

26) İlhan Kutluer, “Sühreverdî, Maktûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. XXXVIII, s. 39.

27) Kaya, s. 436.

duğu bu *teosofik* felsefenin (*İşrâkîlik*) İbn-i Arabî'nin beslediği başlıca kaynaklardan biri olduğunu ifade eder.²⁸

J. Godwin, İslam *teosofisinin* temellerini kadim İran inançlarında ve gnostik öğretilerde görmektedir. Godwin'e göre gnostik unsurlarla harmanlanmış olan bir Zerdüşti *teosofik* öğreti kadim dönemden itibaren vardır. Bu inisiyatik ve mistik öğreti İran'ın müslümanlar tarafından fethi ile büyük bir tehlike ile karşılaşmıştır. Godwin, bu kadim *teosofik* öğretinin Kuran öğretisi ile bir şekilde uzlaşmasının sağlanması sonucu yüzyıllar boyunca devam edecek bir İslam *teosofisinin* var olageldiğini ifade etmektedir.²⁹ Godwin'e göre de Zerdüş, Hermes ve Platon'dan aldığı antik öğretileri Şii İslam öğretisi ile birleştiren Sühreverdî'nin öğretisi *teosofik* bir öğretilerdir.³⁰

İşrâkiyye düşüncesinin *irfâniyye* olarak bilindiğini³¹ hesaba katarsak *teosofi* kavramının irfan kavramına denk geldiğini söylemek mümkündür. Bu minvalde düşünen G. Böwering'e göre *irfan* ile *teosofi* arasında büyük benzerlikler vardır, ancak ikisi arasında bir takım farklılıkları da vurgulamak gerekir. Diğer dinlerdeki *teosofik* eğilimler gibi irfan anlayışı da mistik deneyimi, ezoterik doktrini ve monist felsefeyi vurgular. Ancak İslami kurallara ve dini pratiklere sıkı bağlılığından dolayı irfan düşüncesinde *teosofide* olduğu gibi okült ve büyü anlayışına önem verilmez. Yine İslam *teosofisi* (irfan) felsefi temele kuvvetle dayanması münasebetiyle her ne kadar ezoterik ve gnostik düşünce ile bir takım benzerlikler taşısa da onlarla özdeşleştirilemez. İslam *teosofi* düşüncesinde bâtni öğreti önemle vurgulanır. Bâtni bilgi sıradan insanlar tarafından veya duyular tarafından elde edilemez.³² Böwering, yukarıda ifade edilen hususiyetleri itibariyle İslam *teosofisi* bağlamında Şihabeddin Sühreverdî (ö. 1191), İbn-ül Arabî (ö. 1240), Mir Damad (ö. 1630) ve Molla Sadrâ'yı (1572-1640) önde gelen isimler olarak zikreder.³³

S. H. Nasr ise *marifet* ve *ilâhi hikmet* kavramlarının Batı düşüncesinde *teosofi* kavramı ile karşılandığını düşünür. Nasr'a göre İbrahimî dinler söz konusu olduğunda üç tür bilme tarzı vardır, bunlar; felsefe, teoloji ve marifet/ilâhî hikmet (*teosofi*)tir. Ancak bugün modern dünya bu geleneksel biliş yöntemlerinden yalnızca ikisini; felsefe ve teolojiyi tanımaktadır. Nasr, İslami gelenek dikkate alındığında *Meşşâîlik* gibi felsefe ekollerinin; *Mutezile*, *Eş'arîlik*, *İsmailîlik*, *Şîîlik* gibi teoloji fırkalarının yanında birçok tasavvuf ekolünün ve Sühreverdî'nin sistemleştirdiği *İşrâkîliğin* *teosofik* anlayışı temsil ettiğini ifade etmektedir.³⁴

28) Kaya, s. 437.

29) Joscelyn Godwin, *The Golden Thread: The Ageless Wisdom of the Western Mystery Traditions*, Wheaton, IL, Quest Books, Theosophical Publishing House, 2007, s. 59.

30) Godwin, s. 6.

31) Süleyman Uludağ, "İşrâkiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C. XXIII, s. 439.

32) Gerhard Böwering, "Erfân", *Enciclopedia Iranica (EI)*, erişim tarihi 25.12.2014. <http://www.iranicaonline.org/articles/erfan-1>.

33) Böwering, "Erfân".

34) S. Hüseyin Nasr, *Bilgi ve Kutsal*, Çev. Yusuf Yazar, İstanbul, İz Yayıncılık, 2012, ss. 95-96.

İslam geleneğinde *teosofik* düşünceleri yansıttığı düşünülen önemli bir isim de Molla Sadrâ'dır. Nasr, Molla Sadrâ'nın *el-hikmetü'l-müteâliye* olarak ifade edilen öğretisinin *teosofik* bir öğreti olduğunu ifade eder. *Hikmet* kavramını *teosofi* anlamında kullanan Nasr,³⁵ Molla Sadrâ'nın düşüncesini ele aldığı eserinde onun öğretilerinin felsefeyi aşan, nihayetinde ilâhî nizamı mükâşefeye dayanan *aşkın hikmeti* (transcendant theosophy) ifade ettiğini ileri sürer.³⁶

İslam *teosofisi* ve Batı *teosofisi* karşılaştırması açısından Henry Corbin'in önemli bir isim olarak ortaya çıktığını görüyoruz. A. Faivre, Corbin'in İslam *teosofisi* üzerine yaptığı çalışmalar hakkında bir takım değerlendirmelerde bulunur. Faivre'a göre Corbin "İbrahîmî teosofi"yi çalışmalarının merkezine koymuş, özellikle İslami sahada yaptığı çalışmalarla "karşılaştırmalı teosofi"ye imkân sağlamıştır. Corbin'in çalışmaları Batı *teosofisinin* temel unsurları olan Tanrı, insan ve tabiat öğelerinin Arap ve İran *teosofisinde* bulunduğunu ortaya koyduğu gibi iki *teosofi* arasındaki farkları da dikkate sunmuştur. Corbin'e göre İslam *teosofisi* Batı *teosofisine* göre daha az "dramatik senaryo" içerir. Yine İslam *teosofisinde* tabiat unsuru Batı *teosofisine* nazarla önemli bir yer kaplamaz. Buna rağmen Corbin, İbrahîmî geleneğin üç kolunun en azından kabala, *Hıristiyan teosofisi* ve İslam *teosofisi* bağlamında organik bir bütün oluşturduğunu ifade eder.³⁷ Faivre'e göre Corbin, Hıristiyan *teosoflar* (Swedenborg ve Oetinger vb.) ile Şii İslam *teosofları* arasındaki ilişkiyi de görünürlü kılmıştır.³⁸

İslam mistisizmi diyebileceğimiz tasavvufla *teosofi* anlayışı arasında bir takım ilişkiler kuranlar olmuştur. Nitekim yeni-Platonculuk ve gnostisizm ile sufilik arasında ilişki kuran M. Müller, şimdi *fakir* veya *derviş* olarak adlandırılan sufilerin önceleri *arif* yani *teosofist* olarak isimlendirildiğini ifade eder.³⁹ R. Öngören ise tasavvuf anlayışının Batı'da "kâinatın sırlarını, kanunlarını ve bunların üzerinde tasarruf etme yollarını öğreten akım" anlamında kimi zaman *teosofi* olarak algılandığını ifade etmektedir.⁴⁰

Teosofi kavramına ilişkin düşünceleri değerlendirdikten sonra *teosofi* anlayışını belirleyen bazı ortak özellikleri şu şekilde ortaya koymak mümkündür: Öncelikle *teosofinin* temelinde Tanrı'ya ilişkin bilginin ezoterik (bâtunî) ve mistik kavrayışla doğrudan

35) Bkz. Seyyid Hüseyin Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhî Hikmet*, Çev. Mustafa Armağan, 2. bs., İstanbul, İnsan Yayınları, 2009, s. 18.

36) Bkz. Nasr, *Molla Sadrâ ve İlâhî Hikmet*, s. 45-46, 71-72; "Aşkın Hikmet" ve *teosofi* karşılaştırması için bkz. age. s. 107-122.

37) Antoine Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition: Studies in Western Esotericism*, translated by Christine Rhone, New York, State University Press, Albany, 2000, s. 30.

38) Antoine Faivre, *Access to Western Esotericism*, New York, State University Press, Albany, 1994, s. 98-99, 128.

39) F. Max Müller, *Theosophy or Psychological Religion*, London, Longmans, Green and CO., 1917, s. 342-344.

40) Reşat Öngören, "Tasavvuf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, C. XL, s. 119.

elde edilmesi düşüncesi yatar. Buna göre varlığın derinliklerinde spirittüel bir gerçeklik vardır ve sezgi, meditasyon, vahiy gibi bilinç ötesi durumlar aracılığıyla bu gerçeklikle dolaysız bağlantı kurulabilir. İkincisi ezoterik (bâtını) doktrindir. Ezoterik (batını) öğreti ile egzoterik (zahiri) öğreti arasındaki ayırım vurgulanarak kutsal metinlerde gizlenmiş anlamların çözümlenip yorumlanmasına önem verilir. Günümüz *teosofist*lerine göre tarih boyunca ortaya çıkmış tüm dinlerde bu türden bir içsel öğreti vardır. Okült olgu ve etkinliklere yönelik ilgi, *teosofi* düşüncesinin üçüncü ortak özelliğidir. Doğüstü olaylarla psişik ve tinsel güçler *teosofide* geniş yer tutar. Kişinin tanrısal bilgeliği elde etmesiyle doğanın ve insan varlığının sınırlarına ereceği öne sürülür. Dördüncü ortak özellik ise tekçi (monist) bir dünya görüşünün benimsenmesidir. Buna göre gerçeklik zihin ya da tin gibi tek bir ilkeye dayanmaktadır.⁴¹

Teosofi Düşüncesinin Tarihi Gelişimi

Teosofi düşüncesinin izleri Doğu'da ve Batı'da kadim dönemlere kadar uzanmaktadır. Bütün dini geleneklerin içinde yukarıda bahsedildiği biçimde bir *teosofi* anlayışının bulunduğunu ifade etmek yanlış olmasa gerekir. Batı düşünce geleneği boyunca *teosofi* anlayışının bir takım sistemlerle iç içe yolculuk yaptığını görmek mümkündür. *Teosofi* düşüncesini, Platonculuk gibi bir takım felsefi okulların içinde, gnostisizm, Hermetizm gibi ezoterik sistemlerde, erken dönem kilise babalarında, Meister Eckhart ve Johannes Tauler gibi Hıristiyan mistiklerde, Rönesanstan itibaren canlılık kazanan ezoterik ve okültist ekollerde, Jacob Boehme liderliğindeki -asıl *Hıristiyan teosofisi* olarak nitelenen- okulda, nihayetinde kavrama farklı anlam boyutları ekleyen *Teosofi Cemiyeti'*nde görmek mümkündür.⁴² Bu açıdan bakıldığında kavram dönem dönem felsefe, teoloji, ezoterizm, okültizm, mistisizm ve ruhçuluk gibi alanlarla iç içe kullanılmıştır.

Batı ezoterizmi üzerinde çalışan uzmanlar genel olarak *teosofi* anlayışının tarihi süreç içerisinde üç farklı düşünce ve hareket ile bağlantısı olduğunu ifade etmektedirler. A. Faivre'nin tasnifine göre *teosofi* kavramı; a) Hıristiyanlıkla beraber başlayan ve Orta Çağ boyunca devam eden süreçte hatta zaman zaman 19. yüzyıla kadar *teoloji* veya *ilahi felsefe* (divine philosophy) anlamını taşımıştır; b) 17. yüzyılın başından bugüne değin en önemli temsilcisi Jacob Boehme olan ezoterik anlayış (*Hıristiyan teosofisi*) anlamında kullanılmıştır; c) 1875 yılından itibaren *Teosofi Cemiyeti'*nin öğretilerini ifade eden anlayış olarak anlaşılmıştır. H. P. Blavatsky ve *Teosofi Cemiyeti* okült anlayış bağlamında ezoterik anlayış ile ortak tabana dayansa da daha çok Doğu geleneklerine yönelim göstermiştir.⁴³ W. W. Quinn, bu tasnife katılmakla beraber erken dönem *teosofi* düşüncesinde yeni-Platoncu okulun etkisini dikkate sunmaktadır.⁴⁴

41) C.T.J., "Theosophy", *Encyclopaedia Britannica (EB)*, C. XVIII, s. 276.

42) Bkz. Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, s. 58.

43) Antoine Faivre, "Questions of Terminology proper to Study of Esoteric Currents in Modern and Contemporary Europe", *Western Esotericism and the Science of Religion*, Ed. Antoine Faivre, Wouter J. Hanegraaff, Leuven, Peeters Bondgenotenlaan, 1998, s. 3-6.

44) Quinn, s. 96.

Bir terim olarak *teosofinin* ortaya çıkışı ve ilk kullanımına dair en kapsamlı çalışmayı J. Santucci'nin yaptığını görüyoruz. Santucci, antik dönem ve Orta Çağ metinleri üzerinde yaptığı bir tarama ile *teosofi* (*theosophy/theosophia*) teriminin kimler tarafından ne anlamda kullanıldığını ortaya koymaya çalışmıştır.⁴⁵ Buna göre Santucci, *teosofi* kavramının sözü edilen dönem içerisinde 22 farklı yazar tarafından toplamda 63 defa kullanıldığını tespit etmiştir. *Teosofi* kavramının metinlerde kullanımı biri hariç tümüyle milat sonrası döneme aittir. Santucci, *teosofi* kavramını kullanan yazarlar arasında İskenderiyeli Clement (130-211), Origenes (185-254), Bardesanes (154-222), Porphyry (234-305), Iamblichus (250-330), Didymus (Didymus the Blind, 313-398), Eusebius (263? - 339?), Themistius (IV. yüzyıl), İmparator Flavius Claudius Julianus (331-363), İskenderiyeli Cyril (375-444), Joannes Stobaeus (IV.-V. yüzyıl), Salamanius Hermias Sozomenus (400-450), Proclus (410-485), Damascius (480-550), Damascus'lu John (675-749), Photius (820-891), Eustathius (XII. yüzyıl) gibi isimleri verir. Bununla birlikte Santucci *teosof* (*theosoph*) teriminin Kadıköy Konsilinde (451), *Doctrina Patrum*'da (VII.-VIII. yüzyıl), *Papyri Graecae Magiae* vb. büyüsel metinlerde (muhtelif tarihli) ve *Ansiklopedi Suda*'da (X. yüzyıl) geçtiğini ifade etmektedir. Yine Santucci, MÖ II. yüzyılda yaşamış tarihçi ve dilci Apollodorus'a ait olduğu tahmin edilen bir metinde *teosofi* kavramının kullanıldığını, bunun doğru olması durumunda ise *teosofi* kavramı için öngörülecek en erken tarihin MÖ II. yüzyıl olduğunu ifade eder.⁴⁶

A. Faivre ise *teosofi* ve *teosof* kavramlarının erken dönem yazarlarında ne anlamda kullanıldıklarını şu şekilde ifade eder:

Porphyry, teosofu (theosophos) “filozof, sanatçı ve yüksek dereceli rahip kapasitelerini bir arada barındıran ideal kişi” olarak anlamaktaydı. Iamblichus'ta ise teosofi, “kaynağı ilahi olan esin”dir. Proclus, teosofi kavramını “öğreti” (doctrine) anlamında kullanmıştır. İlk Hıristiyan yazarlardan İskenderiyeli Clement, teosofu “ilahi bilimle hareket ettiren” olarak anlamıştır. Sahte-Dionysius'un metinlerine bakıldığında ise teosofi, teoloji ve ilahi felsefe arasında herhangi bir ayırım görebilmek zordur. Bunun yanında geç dönem Platoncular teosofi kavramını spiritüel bir eğilimi tanımlamak için mesela teürji anlamında kullanmışlardır. Orta Çağ boyunca terim genel olarak teoloji anlamını barındırmıştır.⁴⁷

45) Santucci, Irvine'de California Üniversitesi önderliğinde Thesaurus Linguae Graecae (TLG) ismi verilen ve Homer (takribi MÖ VIII. yüzyıl)'den MS 1453'e kadar yazılmış olan Grekçe metinlerin bir araya getirildiği bir projenin veri tabanı içinde *teosofi* kavramı için tarama yapmıştır. Bkz. Santucci, “‘Theosophia’: Origins of a Name”, s. 333-336. Thesaurus Linguae Graecae (TLG) projesi hakkında geniş bilgi için bkz. Thesaurus Linguae Graecae, erişim tarih 05.01.2015, <http://www.tlg.uci.edu/>.

46) Santucci, “‘Theosophia’: Origins of a Name”, s. 334-335.

47) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 3.

Teosofi kavramının görüldüğü metinleri ve yazarları yukarıdaki şekliyle ortaya koyduktan sonra şunu ifade etmek gerekir ki Batı tarihinde *teosofik* anlayışın ilk izlerinin Pisagor ve Platon düşüncesinde,⁴⁸ Hıristiyanlık öncesi dini-mistik-felsefi hareketler olan *Orfizim*, *Hermetizm*, *kabala* ve *gnostisizm* gibi *ezoterik* sistemlerde görüldüğü düşünülmekle beraber,⁴⁹ asıl *teosofi* düşüncesinin *yeni-Platonculuk* ile ilişkisi olduğu ifade edilmektedir. Bu anlamda yeni-Platoncu okul içerisinde Plotinus, Porphyry, Iamblicus, Proclus ve Damascius'ta *teosofi* anlayışı görülür.⁵⁰ Sonrasında Proclus'un öğrencisi kabul edilen Sahte-Dionisos'un metinlerinde *Hıristiyan teosofisinin* önemli izleri belirir. Sahte-Dionisos, Hıristiyan mistikleri ve Rönesans Avrupası mistiklerini etkilemiştir.⁵¹

Tüm bunlara baktığımızda *teosofi* anlayışının bir kısım erken dönem Hıristiyan düşünürü ve yeni-Platoncu felsefecide görüldüğü anlaşılmaktadır. Kimi kilise babaları da dâhil olmak üzere ilk Hıristiyanların birçoğu yeni-Platonculuk öğretilerinden etkilenmiştir. Bu kimseler *teosofi* terimini Hıristiyanlığa adapte etmişler ve Hıristiyan bakış açısı ile *teosofi* anlayışını bütünleştirmişlerdir.⁵² M. Müller, erken dönem Hıristiyanlar arasında *teosofi* teriminin bilindiğini kabul eder. Ona göre bu terim ilk Hıristiyan düşünürler tarafından "Tanrı'yı zihinle en üst derecede kavrama" biçiminde algılanmaktaydı.⁵³ Yine Müller, yeni-Platoncular ve gnostiklerin de *teosofik* düşünceleri taşıdıklarını ve İslam mistiklerinin de ileride bu düşüncelerden etkilendiklerini ifade eder.⁵⁴

Bu düşüncelere paralel olarak Faivre, *teosofi* kavramının bazı Grek ve Latin babaların eserlerinde *teoloji* kavramı ile eş anlamlı olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Faivre'a göre *teosofi* kavramı Rönesans'a gelene kadar sık kullanıma sahip olmayan, nispeten kapalı bir kavramdır ve bu uzun süreç boyunca yaklaşık olarak teoloji ve felsefe kavramları ile eş anlamlı olarak kullanılmıştır.⁵⁵

Faivre'a göre ilk dönemlerden itibaren *teosofi* kavramı zaman zaman bugünkü anlamını ifade eder biçimde de kullanılmıştır. Gnostisizm ile karıştırmamak kaydıyla *teosofi* anlayışının gnostik bilgiye gönderme yapan tarafıyla öne çıktığı olmuştur. Bu anlamıyla 6. yüzyılda Sahte-Dyonysius tarafından kullanılmıştır.⁵⁶ Sahte-Dionysius'un bazı Latin

48) C.T.J., "Theosophy", s. 276.

49) "Theosophy", (CE), erişim tarihi, 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>, ayrıca bkz. C.T.J., "Theosophy", s. 276.

50) Quinn, s. 96; "Theosophy", (CE), erişim tarihi, 10.06.2016,

<http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>, ayrıca bkz. C.T.J., "Theosophy", s. 276; Harry Oldmeadow, *Journeys East: 20th Century Western Encounters with Eastern Religious Traditions*, Bloomington, Indiana, World Wisdom Books, 2004, s. 64.

51) Quinn, s. 96.

52) Pablo Sender, "The Roots of Modern Theosophy", *The Theosophist*, November, (2011), s. 26; ayrıca bkz. Pablo Sender, "What is Theosophy", *The Theosophist*, (2007), s. 100.

53) Müller, s. xvi.

54) Müller, s. 342.

55) Faivre, "Theosophy", s. 465.

yorumcuları ve mütercimleri (Hugh of St. Victor gibi) *teosofi* (*theosophia*) terimini korumuşlar ancak Rönesans'tan sonra bu kavramın yerine *sapientia divina* (ilahi akıl) terimi sıklıkla kullanılmıştır.⁵⁷

Teosofi kavramı 13. yüzyılda daha planlı biçimde kullanılmıştır. Faivre'nin ifadelerine göre Robert Grosseteste (1175-1253)'ye ait olduğu iddia edilen *Summa Philosophiae* isimli eserde felsefeciler (Plato, Aristo, İbn Rüşd...), *teosofistler* (kutsal kitaplardan ilham alan tüm yazarlar) ve teologlar (görevi *teosofiyi* öğretmek olanlar; Areopagite Dyonysius, Ambrose, Jerome, Augustine, Origen...) yazar tarafından ayrı kategorilerde değerlendirilmiştir. Faivre, döneme ait diğer eserlerde kavramın kısmen kapalı bir anlam taşıdığını belirtir.⁵⁸

Yine bu dönemde özellikle önemli Hıristiyan mistikler Meister Eckhart (1260–1328), Johannes Tauler (1300-1361), Ruysbroeck'li John (1293-1381) ile *teosofi* anlayışı tekrar gündeme gelmiştir. P. Sender, sözü edilen mistiklerin eserlerinin ileride Boehmeci *teosofi* anlayışı ve Saint-Martin ve Swedenborg gibi Avrupalı mistik ve okültistler üzerinde derin etkileri olduğunu ifade eder.⁵⁹ M. Müller ise *Theosophy or Psychological Religion* isimli eserinin “Hıristiyan Teosofisi” başlığını taşıyan bölümünde *teosofi* anlayışı ile mistik Hıristiyanlık arasındaki özdeşliğe vurgu yapmış ve bu anlamda Orta Çağ'da Meister Eckhart ve Johannes Tauler'i bu sahanın en etkili isimleri olarak göstermiştir.⁶⁰

Rönesansla birlikte Platon ve Plotinus'un fikirlerinin yeniden keşfedilmesi ile *kabala* ve *Hermetizm*e yönelik ilginin artması *teosofik* düşüncenin canlanmasında büyük etken olmuştur. Özellikle Cusa'lı Nicholas (ö. 1464), Reuclin (ö. 1492), Agrippa (ö. 1535), Cardano (ö. 1576), Paracelsus (ö. 1540), Valentin Weigel (ö. 1588), Giardano Bruno (1548–1600) düşüncelerinde *teosofik* anlayışı yansıtmışlardır.⁶¹ Faivre; Paracelsus, Agrippa, Valentin Weigel, Heinrich Khunrath (1560-1605), Johann Arndt (1555-1621) gibi mistik, okültist ve doğa bilimcileri aşağıda ele alacağımız Boehme'ci “büyük Hıristiyan teosofisi”nin habercisi sayar. Ona göre bu isimler Boehme'nin üzerinde en çok etkisi olan isimlerdir.⁶²

56) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 3; Faivre, “Theosophy”, s. 465; Sender, “The Roots of Modern Theosophy”, s. 26; Karl Hoheisel, “Theosophy”, *The Encyclopedia of Christianity*, Ed. Erwin Fahlbusch, vd., trans. by. Geoffrey W. Bromiley, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2008, C. V. s. 455.

57) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, (5 numaralı not), s. 31.

58) Faivre, “Theosophy”, s. 465.

59) Sender, “The Roots of Modern Theosophy”, s. 26; Algeo, s. 8-9, ayrıca bkz. “Theosophy”, (CE), erişim tarihi, 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>; Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, s. 60.

60) Bkz. Müller, s. 499-544.

61) Algeo, s. 8-9, ayrıca bkz. “Theosophy”, (CE), erişim tarihi, 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>.

62) Faivre, *Giz ve Işık*, s. 65; Antoine Faivre, “Christian Theosophy”, *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism (DGWE)*, Ed. Wouter J. Hanegraaf, Leiden, Brill, 2006, s. 259-260.

Teosofi kavramı, Rönesans sonrasında bir takım eserlerde teoloji kavramı ile yakınlığını sürdürür. Faivre, *teosofi* kavramının Charles Du Cange'nin 1678 yılına ait *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* isimli eserinde *teoloji* kavramını ifade edecek biçimde kullanıldığını bildirirken Johannes Arboreus (Alabri)'un 1540-1553 yılları arasında birkaç cilt halinde basılan *Theosophia* isimli eserinde de *teosofi* kavramı ile ilgili ezoterizme yönelik herhangi bir ifadenin geçmediğini aktarır.⁶³

Teosofi kavramı 1550 veya 1560'larda basılan, *Arbatel* ismiyle çokça yaygın hale gelen bir sihir kitabının etkisi ile 17. yüzyılın başında açık biçimde tarif edilmeye başlar. Faivre'a göre bu eserde *teosofi* kavramı bugün kullanılan anlamını elde etmiştir. Bu tarihten itibaren *teosofi* kavramı, Heinrich Khunrath, Oswald Croll, Valentin Weigel ve Jacob Boehme'nin eserlerinde bugünkü anlamıyla kullanılmıştır.⁶⁴

Teosofi kavramının bugünkü anlamını Alman Barok edebiyatının zirvede olduğu bir dönemde kazandığını, dolayısıyla *teosofi* ile Barok kültürü arasında bir bağ olduğunu düşünen araştırmacılar olduğunu ifade eden Faivre, bu gelişmenin 17. yüzyılın başlarında *Gülhaçlı (Rozikrusyen)* hareketinin başlangıcı ile aynı zamana rastlamasını da dikkate değer görür.⁶⁵ Faivre'in ifadelerine göre her ne kadar ilk ve temel *Gülhaçlı* metinlerinde (*Fama Fratenitas*, 1614; *Confessio*, 1615; *Chmische*, 1616) *teosofi* kavramı görülmesi de *Gülhaçlı* hareketinin kurucu önderlerinden Johann Valentin Andrea'nın *Christianopolis* (1619) isimli eserinde kavram "ilahi irade, meleklerin görevleri, ateşin saf havası üzerinde tefekkür etmek" anlamında kullanılmıştır.⁶⁶

Antoine Faivre, *Gülhaçlı* ve *Pareselsusçu* çevrelerde *teosofi* kavramının *pansofi* (evrensel bilgi) kavramı ile ilişkilendirildiğini de aktarır. Will-Eeih Peuckert'in söylemiyle *pansofi* tabiatı bir kitap olarak tasavvur edip ondaki imzanın ve yazının şifresini çözecek evrenin ilahi bilgisini elde etmeyi, yani tabiat kitabından hareketle Tanrı'yı anlamayı ifade eder. Oysa *teosofi* anlayışı bunun tersine bir süreci izleyerek tanrısal bilgiyi elde ederek evreni anlama çabasını hedefler. Faivre, *teosofi* kavramının 18. yüzyılın başından itibaren *pansofik* yaklaşımı da içerecek biçimde kullanıldığını bildirir.⁶⁷

Teosofi kavramı 18. yüzyılda felsefe sözlüğüne girmiş ve dünya genelinde kullanıma kavuşmuştur. Faivre'a göre bu yüzyılda iki Alman, Sincerus Rensus ve Georg von Welling'in ortaya koydukları *teosofik* eserler geniş etki yarattığı gibi Franciscus Buddeus ve Johann Jakob Bruker eserlerinde *teosofi* kavramına ve tarihine önemli yer ayırmışlardır.⁶⁸

Faivre'ın verdiği bilgilere göre kavram aydınlanma dönemi Fransız sözlüklerinin çoğunda bulunmamakla birlikte, Denis Diderot, sözlüğünde Brucker'den önemli alıntılar

63) Faivre, "Theosophy", s. 465.

64) Faivre, "Theosophy", s. 465; Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 12-13.

65) Faivre, "Theosophy", s. 465.

66) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 13.

67) Faivre, "Theosophy", s. 465-466.

68) Faivre, "Theosophy", s. 466.

yaparak *teosofi* kavramına yer vermiştir. Diderot'un tanımı Fransız dilinde *teosofi* kavramına kalıcı bir yer sağlamıştır. Ancak kavram 1875 yılında H. P. Blavatsky tarafından kurulan cemiyet tarafından kullanılınca yeniden bir kargaşa ortaya çıkmıştır.⁶⁹

Teosofi anlayışının en başından 19. yüzyıl sonunda *Teosofi Cemiyeti*'ne varıncaya kadar ki serüvenini değerlendirirken 17. yüzyılda Jacob Boehme (1575-1624)'nin önderliğinde neş'et eden *teosofi* anlayışına özel bir yer ayırmak gerekmektedir. Zira bugün Batı geleneğinde asıl *teosofi* olarak anlaşılan sistem Boehme'nin önderi ve zirvesi olduğu *Hıristiyan teosofisi* sistemidir.⁷⁰ Faivre tarafından "klasik teosofi"⁷¹ olarak da anılan Boehme'nin *teosofi* anlayışı Batı ezoterik geleneğinin önemli bir unsuru olarak tezahür etmiştir.

Batı ezoterizmi açısından *simya*, *astroloji* ve *büyüyü* klasik ezoterik anlayışlar olarak nitelendiren⁷² Faivre bu klasik anlayışlara ilave olarak *Hermetizm*, *Hıristiyan kabalası* ve *Paraselsusçuluğun* Batı ezoterik literatürüne referansta bulunan üç düşünce olarak 15. yüzyılın sonunda ve 16. yüzyılda belirlediğini ifade etmektedir. Günümüze kadar etkilerini sürdüren bu üç akıma yine bu akımların etkisi ile 17. yüzyılda *Gülhaçlılık* ve *teosofi* eklenmiştir. Faivre'a göre *teosofiye* ilk altın çağı Jakob Boehme (1575-1624) ve izleyicileri tarafından yaşatılmıştır.⁷³ 16. yüzyılın sonunda Almanya'da şekillenmeye başlayan bu *teosofik* okul 17. yüzyılda zirvesine ulaşmış, sonrasında inişli çıkışlı bir yol izleyerek günümüze kadar ulaşmıştır.⁷⁴

Hıristiyan teosofisi okulunun lideri Jacob Boehme, Almanya'da Görlitz yakınlarında Alt Seidenberg'te yaşayan mütevazı bir ayakkabı tamircisiydi. Boehme'nin hayatı 25 yaşında yaşadığı bir vizyonla beraber değişmiştir. Dükkânında bulunduğu sırada kalaylanmış bir vazodan yansıyan ışık etrafı aydınlatır ve Boehme'ye doğanın gizlenmiş özünü bakması yönünde ilham verir. Boehme, bir anda sezgisel olarak, gerçekliğin farklı dünyaları veya tabakaları arasında gizli bir bağ ve uyumun olduğunu algılar.⁷⁵ Bir süre bu ilhamın etkisi altında yaşayan Boehme, ilahi varlık, iyi ve kötü, doğal ve kozmik sezgi gibi konulara yönelmiştir. Boehme el yazması olarak elden ele dolaşan *Aurora* isimli ilk kitabı ile dikkat çekmiş ve bu kitap sebebi ile Görlitz bölgesi Luteran Kilisesi tarafından sertçe uyarılmıştır.⁷⁶ Bir müddet sesiz kalan Boehme ileride tekrar eserler vermeye başlamıştır. Bu eserler içerisinde *Von sechs theosophischen Puncten (Altı Teosofik Nokta Üzerine)* ve

69) Faivre, "Theosophy", s. 466.

70) Faivre, *Giz ve Işık*, s. 65-66; Arthur Versluis, *Magic and Mysticism: An Introduction to Western Esotericism*, Maryland, USA, Rowman and Littlefield Publishers, 2007, s. 100.

71) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 5.

72) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. xiii.

73) Faivre, "Questions of Terminology", s. 3-6.

74) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 4.

75) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 7.

76) Andrew Weeks, "Jacob Boehme", *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism (DGWE)*, Ed. Wouter J. Hanegraaf, Leiden, Brill, 2006, s. 185; ayrıca bkz. Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, s. 66-67.

Theosophische Sendbriefe (Teosofik Mektuplar) gibi doğrudan teosofi kavramının başlığında kullanıldığı eserler de vardır.⁷⁷ Kırk dokuz yaşında öldüğünde Boehme'nin ünü Almanya başta olmak üzere birçok Avrupa ülkesi ve Amerika'da yayılmıştı. "Hıristiyan teosofisinin prensi"⁷⁸ olarak isimlendirilen Boehme, kendisinden sonra *teosofik*, spirittüalist, pietist düşünceye ve Hıristiyan mistisizmine büyük etkide bulunmuştur.⁷⁹ Faivre, Boehmecî *teosofi* (Hıristiyan teosofisi) anlayışının üç temel özelliğini aşağıdaki biçimde ifade eder:

a) Tanrı - İnsan - Tabiat üçgeni: *Teosofi*; Tanrı, insan, tabiat ilişkisi üzerinde tefekkür eder.

b) Mitik olanın önceliği: Buna göre teosoflar kutsal metinlerde bildirilen mitolojik unsurları (örneğin Yaradılış, Ezekeil'in rüyası, Vahiy gibi bölümlerdeki mitolojik unsurları) teologlar gibi rasyonelleştirmek yerine bu mitoslara öncelik tanrılar. *Teosoflar* özellikle mitoslara dayanarak aktif ve yaratıcı bir muhayyile gücü ile yorumlara girerler.

c) Yüce âlemlere doğrudan ulaşma: Buna göre insan içinde potansiyel olarak bulunan ancak uykuda olan bir yeti ile ilahi âlemler veya ilahi varlıklar ile doğrudan irtibat kurabilir.⁸⁰

A. Versluis ise (Boehmecî) *Hıristiyan teosofisinin* hususiyetlerini; a) bilgelik (wisdom) veya hikmet'e (sophia) odaklanmak, b) doğrudan spirittüel tecrübe üzerinde ısrar etmek, c) tabiatı spirittüel bir kitap olarak okumak, d) yazılı veya sözlü öğütler ile topluluğuna öğüt veren bir spirittüel öndere değer vermek, şeklinde ortaya koyar.⁸¹ Versluis'e göre *Hıristiyan teosofi* geleneği "önemli, devamlı ve birleştirici bir gelenektir."⁸² Bu gelenek, simya gibi büyüsel ve mistik birçok erken ezoterik geleneğin sentezini yansıtır.⁸² Versluis, Boehme'nin "radikal imancılık" (radical pietism) olarak ifade edilen sade iman ve mistisizmi önceleyen bir harekete itici güç sağladığını belirtir. Ona göre *teosofi* Hıristiyanlık içindeki ezoterik (bâtını) ve egzoterik (zahiri) yorumların bütüncül ilişkisini vurgulamıştır. Boehme ve takipçileri Hıristiyanlığın gnostik, spirittüel bir yorumunu ortaya koymuşlar "kalp yolu" denebilecek bir yolu izlemişlerdir.⁸³

Jacob Boehme'nin zirvesi olduğu, sözü edilen *Hıristiyan teosofisini* burada enine boyuna incelememiz makalemizin kapsamını aşacak niteliktedir. Ancak sonuç olarak

77) Jacob Boehme'nin eserlerinin bir dökümü için bkz. Weeks, "Jacob Boehme", s. 186; Boehme'nin eserlerinin çevrimiçi versiyonları için bkz. Jacob Boehme Online, erişim tarihi 07.01.2015, <http://www.jacobboehmeonline.com/>.

78) Faivre, *Giz ve Işık*, s. 68.

79) Weeks, "Jacob Boehme", s. 186.

80) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. xvi, 7-8; Faivre, *Giz ve Işık*, s. 65-66; Faivre, "Christian Theosophy", s. 259.

81) Versluis, *Magic and Mysticism*, s. 101.

82) Versluis, *Magic and Mysticism*, s. 100.

83) Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, s. 60-61.

şunu diyebiliriz ki, 17. yüzyılda Boehme ile başlamak sureti ile Johann Georg Gichtel (1638-1710), John Pordage (1607-1681), Gottfried Arnold (1666- 1714), Jeane Leade (1623-1704), Lous Claude de Saint-Martin (1743-1803), Franz von Baader (1765-1841), Friedrich Christoph Oethinger (1702-1782), Emmanuel Swedenborg (1688-1772), Michael Hahn (1758-1819), Karl von Eckartshausen (1752-1803), Rudolf Salzman (ö.1821), Martines de Pasqually (1727-1774), Jean-Philippe Dutoit-Membrini (1721-1793), Vladimir Soloviev (1853-1900), Nicholas Berdiaev (1874-1948), Auguste-Edouard Chauvet (1885-1955), Robert Amadou (1924-2006) gibi Hıristiyan mistik ve *teosofların* temsilcisi olduğu yaklaşık dört asırlık geçmişi içinde zaman zaman canlı bir yapı sergileyerek günümüze uzanan Batı ezoterik geleneği içinde önemli bir yeri olan *Hıristiyan teosofi* düşüncesinden söz etmek mümkündür.⁸⁴

19. yüzyıl sonuna gelindiğinde ise *teosofi* düşüncesi açısından bir dönüm noktası ile karşılaşılır. Bu tarihten itibaren *teosofi* kavramı *Helena Petrovna Blavatsky* (1831-1891) önderliğinde ABD’de kurulan *Teosofi Cemiyeti*’yle anılır olmuştur. Bugün *Teosofi Cemiyeti*’nin ifade ettiği *teosofi* anlayışı *modern teosofi* olarak tanımlanır. Her ne kadar *Teosofi Cemiyeti* kendisini geleneksel *teosofi* düşüncesini de içine alan evrensel bir ezoterik anlayışın modern temsilcisi olarak nitelense de iki *teosofi* anlayışı arasında kesin bir ayırım söz konusudur. *Modern teosofi* düşüncesi Blavatsky’nin düşüncelerini temel alan okültist bir yapı arz etmektedir. Geleneksel *teosofinin* referansları Yahudi-Hıristiyan geleneğine dayanırken *modern teosofi* özellikle Hindu ve Budist öğretiler başta olmak üzere senkretik (uzlaştırmacı) ve eklektik (seçmeci) bir anlayış ile birçok geleneğin öğretisinden faydalanır.⁸⁵

Belirtilen farklara rağmen Faivre, iki noktada *Hıristiyan teosofisi* ile *Teosofi Cemiyeti*’nin benzeştiğini ifade eder: Birincisi; sözü edilen hareketler Batı ezoterik geleneği içinde değerlendirilen önemli hareketlerdir. İkincisi ise; her iki hareket de “ilahi şeyler”in (divine things) “hikmet”i (wisdom) veya “bilgi”si (knowledge) ile teolojik olarak değil gnostik bakış açısıyla ilgilenirler.⁸⁶

Sonuç

Milat sonrası erken dönemde bir kısım yeni-Platoncu felsefeci ve ilk dönem kilise babalarında görülen *teosofi* kavramı, kendisine münhasır çok belirgin bir anlama sahip olmadan Rönesans’a kadar teolojik, felsefi ve mistik düşünceler ile karmaşık bir yapı içinde gelmiştir.

84) *Hıristiyan teosofisi* ve Jacob Boehme başta olmak üzere Hıristiyan *teosoflar* ve etkileri hakkında geniş bilgi için bkz. Versluis, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, s. 58-81; Faivre, *Giz ve Işık*, s. 65-68, 81-87, 106-108, 135-139; Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 3-31; Faivre, “Christian Theosophy”, s. 258-267.

85) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 4-5.

86) Faivre, *Theosophy, Imagination, Tradition*, s. 4-5.

“İlahi bilgi/bilgelik/hikmet” anlamı taşıyan *teosofi* kavramının Tanrı’nın tecrübi, aşkın, gizli, doğrudan bilgisini işaret eden özel bir tarafı olduğu görülmektedir. *Teosofi* düşüncesi bu anlamda Batı ezoterik geleneğinde önemli bir konuma sahiptir. Buna göre *Gnostisizm*, *Hermetizm*, *kabala*, *Paraselsusçuluk*, *Gülhaçlılık* gibi *teosofi* de Batı ezoterik geleneği içinde bir anlayıştır. *Teosofi* aynı zamanda *simya* ve *astroloji* gibi *okült* pratikleri de öğretisi içinde barındırmıştır. *Teosofi* kavramı 16. yüzyılın sonundan itibaren tabanın-da *simya*, *kabala*, *Hermesçilik*, *gnostisizm* gibi *ezoterik* düşüncelerin olduğu *Hiristiyan teosofisi* olarak isimlendirilen bir ezoterik ve mistik akımı ifade etmek için kullanılmıştır. Jacob Boehme’nin önderi ve zirvesi olduğu *Hiristiyan teosofisi* Batı mistik/ezoterik geleneğinin önemli bir unsurunu teşkil etmiş ve zaman zaman canlı bir yapı sergileyerek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ancak 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde *teosofi* düşüncesi açısından bir dönüm noktası ile karşılaşılır. Bu tarihten itibaren *teosofi* kavramı Helena Petrovna Blavatsky önderliğinde ABD’de kurulan *Teosofi Cemiyeti*’yle anılır olmuştur. Her ne kadar *Teosofi Cemiyeti* kendisini geleneksel *teosofi* düşüncesini de içine alan evrensel bir ezoterik anlayışın modern temsilcisi olarak nitelese de iki *teosofi* anlayışı arasında kesin bir ayırım söz konusudur. *Teosofi* düşüncesi üzerine yapılacak bir çalışmada bu ayırım kesinlikle vurgulanmalıdır.

İslam geleneğinde ise bazı felsefi ve mistik öğretilerin *teosofi* düşüncesi ile paralellik arz ettiği görülmektedir. Keşif ve ilhama dayanan bu öğretilerin *irfan*, *marifet*, *hikmet* gibi kavramlar temelinde *teosofi* anlayışıyla benzerlik taşıdığı söylenebilir. Bu anlamda Sühreverdî’nin öncüsü olduğu *İşrakîlik*’in, *teosofik* bir anlayış olarak öne çıktığı kabul edilmelidir.

Kaynakça

- Algeo, John, *Theosophy: An Introductory Study Course*, 4. bs. Wheaton, IL: The Theosophical Society in America, 2007.
- Ashcraft, W. Michael ve Dereck Daschke, *New Religions Movements: A Documentary Reader*, Ed. Dereck Daschke, W. Michael Ashcraft, New York: New York University Press, 2005.
- Besant, Annie, “Theosophical Society”, *The Encyclopedia of Religion and Ethics (ERE)*, Ed. Hastings James, John A. Selbic, Louis H. Gray, Edinburgh: T. T. Clark; New York: Charles Scribner’s Sons, 1980, C. XII, s. 300-304.
- Besant, Annie, *Theosophy*, (y.y.), 1900, erişim tarihi 13.03.2015, http://www.theosophical.ca/books/Theosophy_AnnieBesant.pdf.
- Böwering, Gerhard, “Erfān”, *Enciclopedia Iranica (EI)*, erişim tarihi 25.12.2014, <http://www.iranicaonline.org/articles/erfan-1>.
- C.T.J., “Theosophy”, *Encyclopaedia Britannica (EB)*, C. XVIII, s. 276-278.
- Evola, Julius, *Çağdaş Ruhçuluğun Maske ve Yüzleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.

- Faivre, Antoine, “Christian Theosophy”, *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism (DGWE)*, Ed. Wouter J. Hanegraaf, Leiden: Brill, 2006, s. 258-267.
- Faivre, Antoine, “Questions of Terminology proper to Study of Esoteric Currents in Modern and Contemporary Europe”, *Western Esotericism and the Science of Religion*, Ed. Antoine Faivre, Wouter J. Hanegraaff, Leuven: Peeters Bondgenotenlaan, 1998, s. 1-10.
- Faivre, Antoine, “Theosophy”, *The Encyclopedia of Religion (ER)*, Ed. Mircea Eliade, New York: The Macmillan Co. 1987, C. XIV, s. 465-469.
- Faivre, Antoine, *Access to Western Esotericism*, New York: State University Press, Albany, 1994.
- Faivre, Antoine, *Giz ve Işık*, Çev. Birol Biçer, İstanbul: Dedalus Kitap, 2012.
- Faivre, Antoine, *Theosophy, Imagination, Tradition: Studies in Western Esotericism*, Translated by. Christine Rhone, New York: State University Press, Albany, 2000.
- Gilbert, Robert A., “Western Esotericism”, *New Religions A Guide: New Religious Movements, Sects and Alternative Spiritualities*, Ed. Christopher Partridge, New York: Oxford University Press, 2004, s. 304-308.
- Godwin, Joscelyn, *The Golden Thread: The Ageless Wisdom of the Western Mystery Traditions*, Wheaton, IL: Quest Books Theosophical Publishing House, 2007.
- Guenon, Rene, *Theosophy: History of a Pseudo Religion*, Translated by Alvin Moore, Jr. Cecil Bethell, Hubert and Rohini Schiff, Hillsdale NY: Sophia Perennis, 2004.
- Gül, Ali, *Helena Petrovna Blavatsky ve Modern Teosofi: Tarih & Öğreti*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2016.
- Hoheisel, Karl, “Theosophy”, *The Encyclopedia of Christianity*, Ed. Erwin Fahlbusch, vd. Translated by. Geoffrey W. Bromiley, Leiden: Koninklijke Brill NV, 2008, C. V. s. 455-456.
- Kaya, Mahmut, “İşrâkiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C. XXIII, s. 435-438.
- Kutluer, İlhan, “Sühreverdî, Maktûl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, C. XXXVIII, s. 36-40.
- Jacob Boehme Online, erişim tarihi 07.01.2015, <http://www.jacobboehmeonline.com/>.
- Müller, F. Max, *Theosophy or Psychological Religion*, London: Longmans, Green and CO. 1917.
- Nasr, S. Hüseyin, *Bilgi ve Kutsal*, Çev. Yusuf Yazar, İstanbul: İz Yayıncılık, 2012.
- Nasr, Seyyid Hüseyin, *Molla Sadrâ ve İlâhi Hikmet*, Çev. Mustafa Armağan, 2. bs. İstanbul: İnsan Yayınları, 2009.

- Oldmeadow, Harry, *Journeys East: 20th Century Western Encounters with Eastern Religious Traditions*, Bloomington, Indiana: World Wisdom Books, 2004.
- Öngören, Reşat, “Tasavvuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, C. XL, s. 119-126.
- Özkan, Ali Rafet, “Teosofi ve Yeni Çağ Hareketi”, *Dinler Tarihi Araştırmaları*, [Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (I, 1996, Ankara)], Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, 1998, s. 193-222.
- Quinn, William W., *The Only Tradition*, New York: State University of New York Press, 1997.
- Santucci, James, “‘Theosophia’: Origins of a Name”, *The American Theosophist*, Fall special Issue / (1987), erişim tarihi 30.12.2012, <http://www.wheatonolcottbranch.org/perennial-theosophy.html>, s. 333-336.
- Sender, Pablo, “What is Theosophy”, *The Theosophist*, (2007), s. 100-106.
- Sender, Pablo, “The Roots of Modern Theosophy”, *The Theosophist*, November, (2011), s. 25-31.
- “Theosophy”, *Catholic Encyclopedia (CE)*, erişim tarihi 10.06.2016, <http://www.newadvent.org/cathen/14626a.htm>.
- Thesaurus Linguae Graecae, erişim tarih 05.01.2015, <http://www.tlg.uci.edu/>.
- Uludağ, Süleyman, “İşrâkiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2001, C. XXIII, s. 439.
- Versluis, Arthur, *Magic and Mysticism: An Introduction to Western Esotericism*, Maryland, USA: Rowman and Littlefield Publishers, 2007.
- Versluis, Arthur, *Theosophia: Hidden Dimensions of Christianity*, New York: Lindisfarne Press, 1994.
- Weeks, Andrew, “Jacob Boehme”, *Dictionary of Gnosis and Western Esotericism (DGWE)*, Ed. Wouter J. Hanegraaf, Leiden: Brill, 2006, s. 185-192.